

1. Norqobilov N. Adabiyot mangu yoniq qalb nuridir.// Yoshlik, –2010, –№4.
2. Xayrullayev A. Normurod Norqobilov hikoyalarida an'ana va individuallik.// Multidisciplinary Scientific Journal. Volume1|Issue 9| December, 2022.
3. Solijonov Y. Joziba sehri. // Yoshlik. –2009, – № 9.
4. Mashrabxonova M. Normurod Norqobilov qissalarida inson va tabiat munosabati // Tafakkur manzili. – 2022, – № 2.
5. Каримов Х. Истиклол даври адабиёти. – Тошкент : Янги нашр, 2010.
6. Норқобилов Н. Овул оралаган бўри. – Тошкент : Шарқ , 2005.
7. Норқобилов Н. Овул оралаган бўри. – Тошкент : Шарқ , 2005.
8. Расулов А., Бадийлик безавол янгилик. – Тошкент : Шарқ , 2007.

SHAXS MA'NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA ADABIY MANBALARNING O'RNI

*Boqijon To'xliyev ,
filologiya fanlari doktori, professor*

Annotatsiya

Maqolada inson ma'naviyatini shakllantirishda badiiy adabiyotning o'rni va ahamiyati muammolariga e'tibor qaratilgan. Bunda asosiy urg'u badiiy adabiyotning shakli va mazmuni, ularning jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'siri muammolariga qaratilgan. Misollar sifatida adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va folklor materiallari tanlab olingan.

Inson ma'naviyatini shakllantirishda mumtoz adiblarning fikr-mulohazalariga, ayniqsa, ularning yuksak badiiyat libosidagi kashfiyotlariga tayanishning afzalliklari, ularning ta'lim va tarbiya jarayonidagi o'rni va ahamiyati borasida mulohazalar bildirilgan.

Tayanch so'zlar: shaxs, ma'naviyat, Alisher Navoiy, Yusuf Xos Hojib, adabiy manba, ta'lim, tarbiya.

Badiiy adabiyot – inson ma'naviyatini shakllantirishdagi eng qadimiy va tayanch omillardan biridir. Bu haqiqat insoniyatning o'zi tomonidan qadimiyatning ko'z ilg'amas sarhadlari bag'ridayoq anglab etilgan. Shuning uchun ham ayni mana shu mavzuning o'zidayoq ko'plab hikmatli so'zlar, maqollar, afsona va rivoyatlar, boshqa janrlardagi turli asarlar yaratilgan.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'ot it-turk" asarida ko'plab badiiy parsadlarni misollar sifatida keltirgani yaxshi ma'lum. Ular orasida xalq maqollari ham alohida o'rin tutadi. Mana shu maqollar orasida "Ardam bashi – til" degan maqol ham mavjud. Bu erda qo'llangan "til" "so'z", "nutq" degan ma'nolarni anglatadi. Tabiiyki, bu erda nutqning badiiy jihatlari ham nazarda tutilgan. Muhimi, unda nutqning boshqalarga qaratilgani, bunda har qanday insoniy fazilatning dastlab so'z vositasida ifodalanishi nazarda tutilgan. Demak, adabiyot turkiy xalqlar hayotining ajralmas bo'lagi sifatida juda qadim zamonlardan beri ta'lim va tarbiya jarayonlarining uzviy bo'lagi bo'lgan.

"Adabiyot" so'zining o'zagini "adab" so'zi tashkil etadi. U arab tilidan o'zlashgan. So'zning ma'nosi ancha rang-barang. "O'zbekiston milliy qomusi"da bu haqda shunday yozilgan:

"ADAB (arab.) — 1) yaxshi xulq, tarbiya, xushmuomalalik, hayotni to'g'ri tushunish, to'g'ri yashashni o'rgatish ma'nosida. O'zbek tilidagi «odob» A. so'zining ko'plik shaklidir. Adabiyot so'zi o'zagi ham Adabdir. 12-asrda «ilmi adab» yoki «ilmi bade'» atamasi vujudga keldi. Bu so'z san'atidagi badiiy vositalar, usullar va turlarni o'rgatishga bag'ishlangan. O'sha davrda adabiyot so'zi keng ma'noda umuman kitoblar, risolalar, maqolalar, ya'ni ko'pchilikning o'qishi uchun yozilgan asarlarni bildirgan. Tor ma'noda esa yozma badiiy adabiyotni anglatgan. Hozir A. arab mamlakatlarida badiiy adabiyot ma'nosida ishlatiladi; 2) tasavvufda www.ziyouz.com kutubxonasi 172 tariqatdan saboq beruvchi pir yoki shayx va saboq oluvchi murid yoki solihning rioya qilishi zarur bo'lgan qonun-qoidalar nazarda tutiladi. Shayxlar va solihlar adabi xususida ko'plab asarlar yozilgan".[1]

"Adab"ning ma'nolari esa quyidagicha tasvsiflanadi:

1. Yaxshi va maqbul bo'lgan xulq; yoqimli xulq.
2. Uyat, sharm, hayo; inson tabiatidagi pokizalik.
3. ilm, bilim; hunar
4. ta'lim; tarbiya; adab o'rganmoq – ta'lim olmoq, tarbmiyalanmoq va h.z.

Badiiy adabiyotning imkonlari cheku chegara bilmaydi. U odam va olam haqidagi har qanday soha, mavzu va muammolar borasida bahs yurita oladi Muhimi, badiiy adabiyotda tilga olingan masala va muammolar insoniyat uchun hech qachon befarq bo'lmaydi.

G'aroyib us-sig'ar

Debochasida mana bunday misralar mavjud:

Ham demagida yo'q e'tibore kishiga,

Ham qilmog'ida yo'q ixtiyore kishiga.

Taqdir aro chun yo'q iqtidore kishiga,

Ne qilg'anig'a ne erk bore kishiga.

She'r inson taqdiri haqida. Aniqrog'i insonning taqdir oldidagi nochorligi haqida. Bu she'r insonning o'z taqdiriga rozi bo'lib yashashi kerakligini alohida uqtirishi bilan e'tiborli.

“Yana ro'zgor havodisidin ul fikrlar barcha ko'nglumdin bordi va ishqij o'jizkush zulmu bedodi ul xayollarni xotirimdin chiqardi, olimg'a oncha dushvorlig'lar yuzlandiyu tegramga oncha sa'b giriftorlig'lar aylandi va sipehr boshimg'a oncha balo toshi ottiyu ishq sipohining lagadko'bi zaif paykarim bila so'ngaklarimni oncha oyoq ostida ushattikim, ne so'zumdin xabarimu ne o'zlugimdin asarim qoldi. Ishqim oshubi tug'yonida har suubatkim yuzlanur erdi, chun bir hamdard rafiqim yo'q erdikim, dardimdin shammae izhor qilg'aymen, biror bayt birla ul hol mazmunin nazm qilib ko'nglumni xoliy qilur erdim va jununum shiddati g'alayonida har oshubkim, ollimg'a kelur erdi, chun hamzabon mushfiqim yo'q erdiki, maxfiy o'tumni oshkoro etgaymen, biror matla' bila ul ma'noni ado qilib, qattig' holimni sharh etar erdim. Bu vosita bila ko'nglum o'tig'a orome va ishqim bedodi nohamvorlig'ig'a andome hosil bo'lur erdi” [G'aroyib us-sig'ar].

Ushbu parchada bir insonning hayotiy sarguzashtlaridan alohida lavhalar qalamga olingan. Agar manga shu alohida shaxsning Alisher Navoiy ekanligi ma'lum bo'lsa, parchaning ijtimoiy ahamiyati birdaniga bir necha barobar ortib ketadi. Nima uchun?

Jamiyat har doim muayyan ideallarga intiladi. Ularning hayot tarziga qiziqadi. Ayni paytda ularning shaxsiy hayotidagi alohida detal va voqealardan o'zlari uchun ham munosib o'rnak va saboq olishga intiladi.

Natijada mazkur parchaning ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati birlashgan holda ko'plab o'quvchilarning diqqat markaziga ko'chadi.

Agar Alisher Navoiy singari buyuk insonlar hayotida shunchalik qiyinchilik va mashaqqatlar sodir bo'lgan bo'lsa, boshqalarning holini qanday tasavvur qilish mumkin?

Bu erda bir qator mulohazalarni o'rta qo'yish mumkin:

1. Amir Alisher Navoiy har doim buyuk bo'lgan. Hatto o'z taqdiridagi qiyin va mashaqqatli damlarini qalamga olganida ham uning haqqparast va rostgo'yligi ochiq ko'rinib turadi.

2. Ushbu parcha Alisher Navoiyning umr bo'yi yakka-yu yolg'iz yashaganining o'ziga xos bir tasdig'i bo'la oladi.
3. Unda buyuk adibning natijasiz ishq dardiga muhtaloligi ochiq e'tirof etilgan.
4. Parchada adabiyot nazariyasi uchun ham muhim bo'lgan bir ishora turibdi: adib asarlarining mavzusi osmondan olinmagan. Ularning o'zagini bevosita shaxsiy hayot tajribalari va ichki kechinmalar vulqoni boshqarib turgan. Demakki, adib asarlaridagi avtobiografik ohanglarning ustuvorligi bejiz emas.
5. Ijodkor odam o'zining sog'lig'i nihoyatda yomon ahvolda bo'lishiga qaramasdan, agar chin dildan xohlasa, o'sha vaziyatning ham aniq tasvirini bera oladi.
6. Shunga qaramay, shunday holatlar bo'ladiki, inson o'z shaxsiy kechinmasirlarini aytishga, bo'lishishga, dardlashishga muhtojlik sezadi, lekin ayni mana shu holatni to'la ishonib aytilishi mumkin bo'lgan ko'ngildoshni topa olmaydi. Ayni mana shu holatning ifodasi uchun intilishlar haqidagi qaydlar ham e'tiborga molik.

Mana bu ko'chirma ham bir necha xislatlariga ko'ra alohida qiziqish uyg'otadi:

“Va ul hazrat inoyat ko'zi bila ul ra'nolarni ko'rub va iltifot nazarin har biriga etkurub, qaysi birining hariru xullasida qusure ko'runsa yo ul hullavu harirni murassa' qilg'an javohirda adami munosabat sababidin future zohir bo'lsa, ul liboslarni chiqarib, xizonayi xosdin munosib ranglig' xazu debo liboslar barcha qiymatiy gavharlar bila tarsi' qilg'on kelturub ul sho'xlarg'a kiydurur erdi va har qaysini o'z munosabatig'a ko'ra tartib bila o'z oliy majlisida o'lturtur erdi, ya'ni aytilg'an abyot barcha latoyifosor va sabt bo'lg'an ash'or barcha zaroyifshiorkim, ellik, oltmish yo yuz g'azalg'a yaqin yig'ilsa erdi, hazrati Sultoni sohibqironning firdavsoso suhbatidavu sipehrfarso hazratida hozir qilib arzg'a etkurur erdim va ul hazrat alarg'a shafqat yuzidin boqib, qaysi ma'no sho'xiningkim tarkibi xil'atida va alfozi kisvatida betakallufluq ko'rsa, o'z ganjinayi zamiri xizonasidin munosib alfoz bila ul liboslarg'a tag'yir berib va ul alfoz kisvatida sanoyi' javohiridin nomunosiblig' ma'lum qilsa, o'z xizonayi xotiri ganjxonasidin yoqutu la'li rangin va gavharu durri samin bila ul zebu ziynatqa tabdil etkurub, har g'azalni tartib yuzidin o'z o'rnig'a raqam qilur erdi”.

Bularni shunday ko'rsatish mumkin:

1. Matndagi “ul hazrat” – Husayn Boyqarodir. Adib Husayn Boyqaroning o‘z shaxsiy hayotidagi o‘rni va mavqeini juda aniq, izchil, haqqoniy va muhimi, ta’sirchan tarzda ifodalagan.
 2. Matndagi “ra’no” – ra’no guliga o‘xshagan parivashni anglatadi. Ayni paytda bu adib yozgan asarlarning, yanada aniqrog‘i she’riy asarlarning adabiyot istiloh bilan atalayotgan nomidir.
 3. Matnda Husayn Boyqaroning adabiy g‘azallariga o‘zgacha mehr, iltifot va hurmat bilan qaragani qayd etilgan. Mana shu maqsadni amalga oshirish uchun “inoyat ko‘zi”, ”iltifot nazari” istioralari qo‘llangan.
-
1. Har bir misra, bayt yoki yaxlit asarning o‘ziga xos ifoda shakli mavjud. Adib ularni o‘sha “parivashlar” kiygan kiyim “hariru hulla”, ya’ni ipak va shohi matolardan tikilgan ko‘ylak” (“ko‘ylak-ishton”, yangi kiyim)da ko‘rsatadi va ularning mana shu kiyimlarida, ya’niki ifoda shakllarida sezilar-sezilmas noqislik yoki notugalliklarni tahrir qilinishini mana shu kiyimlarga qadalgan duru javohirlar (ya’niki tasvir vositalari)da “fudur” (sustlik, bo‘sh yoki zaiflik; xastalik, charchash; behollik; buzilish, o‘zgarish) zohir bo‘lsa, ul liboslarni (ifoda shakllarini) chiqarib, ya’niki o‘zgartirib, yangilab borganini qayd etadi.
 2. Husayn Boyqaroning ichki olamidagi til imkoniyatlarini, ijodga oid boy zahiralarini “xizonayi xos” deb ataydi.
 3. Tahrir jarayoni ayni paytning o‘zida, ya’niki ijodkorlar yig‘ilgan davrada amalga oshirilgani ham e’tiborga loyiqdir. Adib uni “har qaysini o‘z munosabatig‘a ko‘ra tartib bila o‘z oliy majlisida o‘lturur erdi”.
 4. “G‘aroyib us-sig‘ar” (umuman, “Xazoyin ul-maoniy”) tuzilayotgan paytda adib juda sermahsul bo‘lgan. Ish jarayoni deyarli har kuni, izchil va muttasil, albatta, serbaraka bo‘lgan: “ellik, oltmish yo yuz g‘azalg‘a yaqin yig‘ilsa erdi, hazrati Sultoni sohibqironning firdavsoso suhbatidavu sipehrfarso hazratida hozir qilib arzg‘a etkurur erdim”
 5. Husayn Boyqaro ham boshqa ishlar qatorida ayni tahrir jarayoniga juda jiddiy qaragan. Bu ishni hech qachon paysalga solgan emas.
 6. Bulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning shaxsiy ijodiga davlat maqomi darajasida e’tibor bergan.

Ayni paytda mumtoz adablarning hayoti va ijodini o‘rganishda, ularni targ‘ib va tashviq etishda har bir so‘z, har bir asarni ularning janriy o‘ziga xosligi, ijtimoiy-ma’naviy mansubiyati, aytilgan o‘rni va zamonini e’tiborga olgan holida izohlash zaruriyati ham bor. Muhimi, ularning ma’rifiy va tarbiyaviy jihatlarga

urg'u berish, bunda auditoriya imkonlarini ham nazarda tutish maqsadga muvofiq bo'ladi. Fikrimizni Yusuf Xos Hojib fikrlari bilan davom ettiraylik:

Adibning:

Төрү сув-тэг-ул күч көр от-тэг йудуғ,

Сүзүг сув арыттың одытты отуғ.

Ma'nosi:

Adolatli siyosat suvdek, zulm esa o'tdek ofatdir,

Zilol suv oqizding, (u) o'tni o'chirdi.

Bu erda matnning mazmuni bilan birga uning ifoda tarzi ham e'tiborga molikdir. Adolat va zulmning bu tarzda tavsifi o'zining sodda va aniqligi, ayni paytda kuchli ta'sirchanligi bilan e'tiborga molik. Har holda adolatning suvga, Zulmning olovga o'xshatilishi oddiy odam uchun ham tushunarli va huzurbaxshligi aniq.

Овут-ул тыдыҕлы қамуғ тэңсизиг,

Овутсузлук эркэ эди тэңсиз иг

Ma'nosi:

Sharm-hayo hamma yaramas (ishlar)dan tiyadi,

Uyatsizlik kishi uchun juda yaramas illatdir. (1633)

Bu erda ham inson tabiatidagi bir qusur juda ta'sirchan tarzda ifodalanishidan tashqari, undagi so'z o'yinning o'zi ham Yusuf Xos Hojibning turkiy til imkonlarini ko'rsatishdagi mahoratini ochiq namoyon etgan. Bu erda "тэңсизиг" so'zining ikkiga ajratilishi natijasida mutlaqo boshqa ma'noni anglatuvchi yangi so'zning paydo bo'lishi tinglovchi (o'quvchi) e'tiboridan chetda qolmaydi.

Adabiyotlar

1. Мухсин Қодиров. Адаб. – // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд.

TIL, IJTIMOIIY EKOLOGIYA VA SHAXS MA'NAVIYATI

Siddiqjon MUMINOV,

FarDU professori, filologiya fanlari doktori

siddiqjon.mominov@bk.ru

Dilshoda XOLMATOVA,

FarDU tadqiqotchisi.